

ստացութեան առաւելո՞ւնք՝ կը յօտարիչք ընդունեցու
թէ Միջհրդատայ հրատարակած արտադրութիւնը ստու-
գիւ՝ ինչպէս Ազգայնաւոյ հիմնադրութիւնը, նմանազու-
թիւն էր անոր՝ զոր Պարսկի Արտադրութիւնը կը կա-
տարէին Պարսկապետի մէջ։ Եւ առի նոյն իսկ
ամենաճիշդ տույժք օրինակներէն մին կ'ըլլայ այն
անարեւելէ գոյնին, որ առեւտրական ծրարանին մէջ
միակ գործածականը ձաւացած է։

Ո՞ր կը մատուցուէր այս գոհը յաղթող իշ-
խանին։ Ըստ հրատարակէ Ե. Բիւլի, Ե. Բիւլիան հա-
մարել այն բարձր լեւո՞ւր՝ որուն մասին կը խօսի Ազ-
գայնաւոյ։ Ինչդարեւական բազմիւր համարել այն գա-
ղաթը՝ ուր վառելու համար խարոյկի փայտակոյտը
կը գիշերէր, իսկ բոլորակաւ շրջապատն ըսել
եկրորդ փայտակոյտին տեղը։ Բայց յոյն պատմա-
բանին բնագրին մէջ խոսքը հակառակ կ'ընէր այս
տեղէն որոշելուն։ Որովհետեւ կ'ըսէ թէ խարոյկը կը
տեւեռուէր նաւարկողներէն հազար տասնէ աւելի
հետահարութեամբ։ Արդ երբեք ծովէն բաժնուած
է ծովափնեայ լեռնաշղթային ամրոյթ թանձրու-
թեամբը։ Ուստի կ'ընենայ թէ այն մեծագործ
հրատարակէր չէր վառուած Ջեւի Կարտոֆիլի քուն
մէջէնին մէջ, այլ աւելի մօտ Պոնտոսի Ե. Բոնտոսի
անտարակոյտ այն բանականաբար մասին, ուր
բանակը հարաւուած էր։

Առի այն գիշերին անտուգութիւններէն մին
է՝ որոնցմով պատուած է պաշտաման մը պատմու-
թիւնը, զոր մեր թուականութեան յաւաք Բ. Գա-
րուն կը գործադրէին գոնէ երեք ասիական թագա-
ւորութեանց վեհապետները՝ Բիւթանիոյ, Պափ-
ղապոնիոյ եւ Պոնտոսի։ Միայն նոր գիտութիւն կրնա
յերեւան հանել թէ ինչ էր անոր ծագումն եւ
ինչ ծագաւորութիւն ունեցաւ, եւ բազմալի է որ երբեք
լեւանի զիւր կառարարած պեղումներով կարելի
ըլլայ մանրամասն ուսումնասիրել այն արարանը՝ որ
լեւանի գիւղեր կը կանգնէր, եւ այսպիսով կարե-
նանք լուսագոյն կերպով ծանշաւ Միջհրդատայ
հրատարակեան պաշտանական կրօնը։

Երբեք գիշեր մ'անցընեկէն ետքը հիւրերու
սենեկին մէջ (Իսթանբուլ-Եսթ), ուր գիւղապետը
մեր ընթերցի մը պատրաստանք՝ որ աւելի առատ էր
քան համագամ, Ամսիա վերագաւաճեց ապրիլ
28ին՝ պատեւով Լիւման լեւանի բարձր հարաւան։
Երեք քառորդ ծամորդներէն ետքը՝ հասանք Ալեք-
սիս Գիւղը։ Չափական այն տապաւնագիրն՝ որ այս-

տեղ յառաջագոյն օրինակուած էր (Թ. 144),
այսօր շոր կտորի կարուած է, եւ կտորները գոր-
ծածուած են իրեն խարխիւ այն գերաններուն՝
որոնք մզկիթին տանիքը վեր կը բռնեն։ Արեւելէն
գիւրին էջքով մը հասանք Ամսիա, ուր տեղու-
ցիքը յաջորդ օրերի՝ արեւմտագոյն թիւներ հաւա-
քելու եւ վերադառնալու համար։

(Ընդունելի է)

4. Յ. Տ.

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՓՈՒՍՏՈՒՅ ՊՇՏՄԱՌԹԵՆՆ ԿԵՐԱՐԵՐԵՆԸ

(Ընդունելի է)

Հայոց պատմական մատենագրութեան նա-
խակարգ յիշատակարաններէ համար Բ. Սա-
կարայեցուն Գ. Գլին թէ իրեն ձեռնակար
(շարուն) եւ թէ իրեն ոսկեգրեան լեզուի մի
օրինակիւր հաստուած լինելը տեսնելուց յետոյ
— դառնում ենք այժմ առաջագրուած համե-
մատութիւններէ նշանակութեան ինչորին, Նախ-
միտմանակ տեսնում ենք որ մի կողմից Սա-
կարայեցուն գրքի ոսկեգրեան լեզուի նմուշ-
ները նշանակութեամբ անցել են Ազգայնագրոյ,
Փաւստոսի, Անանիայի, Սեբեոսի Ղազարի եւ
Խորենացու յառաջարաններին ու մատենագրա-
կան ծանօթութիւններին եւ միւս կողմից՝ նոյն
Սակարայեցուն գրքի եւ գլին ոսկեգրեան
ոճերի եւ աստութիւններէ փոխարէն հանգու են
եկել միեւնոյն պատմիչներէ գրչի տակ ցեխա-
ղարեան աստութիւններ։ Այստեղ՝ այդ երեւոյթի
պատճառը պարզելուց առաջ, յիշում ենք եր-
կու օրինակ փաւստոսի Բ. եւ Բ. Գլինի լեզուի,
այդպիսի՝ ոսկեգրեան ու ցեխաղարեան շրջան-
ների հետքեր՝ կցուած իրար միեւնոյն նախա-
դասութիւններէ մէջ։

1. Ձանցեալ իրացն զառաջնոց զվարան
լաւացն եւ որ զնոցուն հակառակ ընդ-
դիմակոյտ — այն ամենայն ի ձեռն այլոցն
գրեցան (Գ. ա.)։

Ստորագրուած աստութիւնը, որ կցուած է
ոսկեգրեան շարահիւստութեան (սեւ վերեւ մեր
համեմատութիւնը եւ Նորայր Բիւզանդացի՝ Կո-
րին... 253), ցեխաղարեան է, «հակառակ
ընդգիմակոյտ», չէ պատահալ Նորայր Բիւզան-
դացուն Կորինին վերագրուած մատենագրու-

1. Էմմա. Darmesteter, Le Zend Avesta, III,
p. LXVIII.

2. Ազգայնաւոյ օրինէ Երզրտ տեղեկութիւն մ'այս
մասին չի տար. բայց առ խոսքը ԳԼ. 65: Γίνεται τοῖς
ἀλλοῖσι καταφανές (նաւարկողներու տեսնելու կ'ըստ),
եւ Թիւ գլխին սկիզբը ԳԼ. 70: Ἀποδείκναι τοῦ ναυτικοῦ
πονηροῦτος εἶδος τῶ στεγατοῦ δι... καὶ Ποσειδῶνι
ἀδρια καθεῖς εἰς τὸ πύλαγος, ἐπὶ Παργονίας ἡπειροῦ
(նաւառարմին փորձն ընելէն ետքը զհինջ Զորական Գիւրտ
... եւ Պոսեյդոնի կտոր մը եւմ. ձեռնով, առաջագրեց զեւ
ի Պափղապոնիայ), իր ցունդն թէ այս առի յիշում լեւան
Պոնտոսի մէջ պեղեց ենք փնտաւել, եւ այն՝ ծովափնեայ մօտ։
Թմարակով կ'ընդունենք թէ ըլլաւ Ալ-Զաթը՝ երկրի
ամենաբարձր գագաթը. (սեւ վերեւ Բ. 8)։

թեան մէջ, «ընդդէմ», նախադրութիւնը կաշ-
բայով եւ սրա երկրորդ արմատով բարդուած
չէ, իսկ հարկաւոր ժամանակ լինել եւ դառնալ
բայեցով է բաղադրուած:

Կորիւն — կացեալ յարեւնական
դիւանին, լինել սպասաւոր արքայատուր հրա-
մանին:

Ագաթ. — Ոչ կարի ինչ ընդդէմ
մարթացեալ դառնալ արքայատուր հրաժա-
նացն:

Գ. Մակար. Գ. Ծ — իսկ որ ի քաղաքի
անդ հեթանոսք էին... աւգնել ինչ ոչ կարէին
եւ ոչ ընդդէմ դառնալ հրամանացն արքունի,
(Նորայր Բիւզանդացի, Կորիւն... 66):

Վերջին օրինակն մէջ՝ Գաւառսի ոճով
պիտի լինէր — «եւ ոչ հակառակ ընդդէմակէ-
ր լինել հրամանացն արքունի»:

2. իսկ սոցա պատրաստեցան սեղիք բնա-
կութեան եւ արժանի եղեալ չերիմք հանգըս-
տեան եւ Մեծին Գրիգորի ի դարանաղեաց
գաւառին, ի գիւղն՝ որ անուանեալ կոչէ Թոր-
դան (Գ. Բ.):

Գիմուտը բայի փոխադէմ անցալ դեր-
բայը իբրեւ, յորժամ մակալների մօտ եւ
առանց նրանց եւս հանդիպում է Կորիւնի,
Ագաթանդեղոսի, Բիւզանդի եւ Մակալայեցոց
գրքերում (Նորայր Բիւզանդացի, Կորիւն...
78 եւ 83), ուստի սուղորդուած հասուածի
արժանի եղեալ շէրիմք հանգըս-
տեան ոսկեգարեան ոստիւթեան ձեւ է, որ կա-
րող էր այլապէս լինել. եւ արժանի եղեն շի-
րիմք հանգըստեան (եւ) մեծին Գրիգորի ի դա-
րանաղեաց գաւառին եւ այլն: Սակայն այս ոս-
կեգարեան կիրառումը կցուած է մի աւանդու-
թեան, որ ցեխադարեան շրջանում ստեղծուեց
Ս. Գրիգորի ոսկորների պաշտամունքի տախթով.
Գրիգոր լուսաւորչին նշխարաց գիւտը պատմում
է մի աւանդութիւն (Սոփիքը Զ. 10), որը
նշխարաց գիւտը յիշում է Ձեննի կայսրու-
թեան շրջանում: Միջոգեպէս Պերիտիանոս
զօրաւարը Ձեննի հրամանով «բռնութեամբ
յափառակեաց զնշխարս արքան Գրիգորի եւ եւ
զալ ձեննի Հայոց վասն լուսաւորելոյն յառա-
ւելոյն զնոսա եւ այլ ինչ եւս մասն եւ տարու-
ղեալ բոլորդայն եւ այլ մասն ինչ ի սրբոց
Հոգիսիրմանց ի դասանդնիւնալոյն եւ ի մի
ապանի եղին (Սոփիքը, Զ. 10): Այս հա-
տուածի հեղինակը, հակառակ Գաւառսի, ոս-
կորների պաշտամունքը եւ Հայոց սուրբերի
նշխարների յարգանքը Յունաց մէջ ընդունում

է. ասում ենք հակառակ Գաւառսի, որովհե-
տեւ սրա խմբագրողը մերժում է ոսկորների
պաշտամունքը եւ լուսաւորչին յիշում է թա-
ղուած Թորդանում. ինչպէս եւ Վրթանէսն եւ
Յուսիկին, համաձայն որի նաեւ Դանիէլ տեսիլ-
քով պաշտպանում է թաղուելու եւ ոչ թէ
Թափառական պաշտամունքի առարկան լինելու
տեսութիւնը: Այդու թէ Գաւառսի եւ թէ
Սոփիքը հեղինակները պատկերամարտութեան
շրջանի մատենագիրներն են հանդիսանում. թէ-
պէս Սոփիքը հեղինակը բացորոշ չէ քարո-
ղում պատկերադարձութիւնը, այլ միայն իրո-
ղութիւնն է արձանագրում աւանդութեան ցու-
ցումով, ինչպէս բացորոշ պրօպագանդ է անում
Գաւառսի խմբագրողը:

Այդ ինչպէս մեկնել այս եւնան երեւոյթ-
ները. մի կողմից միեւնոյն գլխի մէջ տեսնում
ենք ոսկեգարեան նմանաբանութիւն եւ միւս
կողմից թէ պատկերամարտ ոգով Գրիգորի,
Վրթանէսի եւ Յուսիկի թաղումն ու Դանիէլի
մահն արձանագրող խմբագիր Սոփիքին հա-
կոտնայ վաղքով եւ թէ ցեխադարեան առու-
թիւններ: Դժբախտաբար մեր մատենագրու-
թեան ներկայ խմբի համար կարեւոր աշխա-
տութիւններ չեն կատարուած եւ մենք միայն
ընդհանուր մտառութեամբ սահման են բաւա-
կանալով: Ուստի կ'ասենք, որ ով համեմատե-
ցեալ գրքերի հետ, նրա համար զարմանալի չի
լինել այն, ինչ որ սեսանք արդէն մեր համե-
մատութիւնների վրայից, ըստ որում Եղիշէի եւ
Մակալայեցոց գրքերի աւանդութիւնն աւելի
հարազատ, կապն աւելի մեծ է քան թէ Բիւ-
զանդի եւ Կորիւնի կամ Բիւզանդի եւ Ագա-
թանդեղոսի կապը, թող այդ. մենք ձեռքի տակ
ունենք Կորիւնի եւ նրա ենթագրեալ թարգ-
մանութիւնների միայն 624 նման եւ նոյն ասու-
թիւնների ցանկը Նորայրի աշխատութեամբ. եւ
չունինք, Նորայրին իր ենթագրութեան մէջ
սոյոգ ձանդաշելու համար, Կորիւնի եւ նրա են-
թագրեալ թարգմանութիւնների ցեխադարեան
մատենագրութեան հետ ունեցած նոյնութիւն-
ների եւ նմանութիւնների ցանկը, երբ կը կա-
տարուի այդ աշխատութիւնը, Գաւառսի, Ագա-
թանդեղոսի, Եւթաղի եւ Մակալայեցոց գրքերի

1. Գր. խաւթեան Խորենացու Բ. զի գլխի աւել-
թով կարծում է, որ Սոփիքը Զ. հատորն աւանդութիւնը
«մակուած է Գաւառսի հիմամբ», Նիգալոյն կը լինէր ար-
ձանագրել միայն հայկական ըմբոցը՝ առանց կանոնաւ-
թեան ինչպէս լարժելու (ԱԲ. 1908, Ապրիլ 122 ա):

Վորիւնի թարգմանութիւնը լինելու հարցն այն ժամանակ միայն կարելի է սպասուած համարել: Խառն՝ ոսկեգարանն եւ իսկապարեան աստութիւնների անտարբեր կիրառումը մեկնելու համար շատ նշանաւոր եւ Ղազարի մի ցուցումը, առանց որի մեր ենթագրութիւնը պարագայ պիտի նկատուէր: Յգէտ արեւմտեան Ղազարին մեղադրում էին ի միջի այլոց նաեւ նրա համար, որ եկեղեցում պաշտոն կատարելու ժամանակ նա գրքին չէր նայում, անգիր եւ վարժ ասում անցնում էր, իսկ արեւմտեան, չը կարողանալով հետեւել նրան, կարծում էին թէ Ղազար իրենց է շարագրում. այդպիսի բամբասանքներին Ղազար այսպէս է պատասխանում. Սաղմսը պէտք է «պաշտել» եւ ոչ թէ «միշտ գգրիսն ի ձեռքի ունեցով» խօսել զայլայլ իրբու զբանդագուշակաւ, «իսկ մեր երանելի վարդապետին, կցում է Ղազար իր ասածին, զամենայն զկտակարանն եկեղեցւոյ երիցս եւ չորիցս ուսուցեալ մեզ ի սկզբանէ մինչեւ ի կատարած գրոցն՝ համարս պահանջէին ի մէջ զնոյնս եւ իրբու գրութի Սաղմոսն պաշտել մեզ հարկաւորէին. իսկ այժմ յաղագր է լինի մախողաց՝ եւ զսեռանան անգամ... եկեղեցական գրեւոյ հազիւ կարեն գիտել եւ նստաւաք առ միմեանս՝ լու ի լու այլոցն զնշակէս խօսին (ՏԻՂ. 1904, 201): Այսպիսի անգիր պաշտոնները իրենց պատմագրութեան, թարգմանութեան եւ խմբագրութեան ժամանակ ոչ միայն կուրորէն, այլեւ առանձինն եռանդով աշխատում էին վերաբարձրել Ս. Գրքի ոսկեգարանն ոճը, աստութիւնները եւ մատենագրական ձեւերը՝ կից իրենց անհատական, տեղի եւ ժամանակի թելադրած առանձնայատուկ ոճարանութեան: Այդ հանգամանքի հանդէպ անուշադիր լինել եւ ոսկեգարանն շրջանի մատենագիր, թարգմանութիւն եւ խմբագիր կարծել Վորիւնին, փաստաբանն եւ ուրիշներին հէնց միայն նրա համար որ հինգ մատենագրութեան մէջ 624 նման աստութիւններ կան քիչ է եւ վաղաժամ. ընդհանրապէս անխուսափելի է որ Ս. Գրքի անգիր սերտուելու դարբերում հայ Մակարէի գործերը հրէայ Մակարէի նկարագրի կրկնութիւնը չունենար, իսկ հայ մատենագրութեան խմբարական նշխարները՝ հրէայ եւ յոյն պատմաբանների ոճն ու պատկերը:

Այստեղ մենք աւելացրիք յոյն, որովհետեւ բացի Բ. Մակարայեցւոց գրքի Բ. գլխից, խմբարական աշխատութիւնների ժամանակ մեր նախնիք աչքի առաջ օրինակ են ունեցել Եւսե-

րիոսի եկեղեցական Պատմութիւնը եւ Քրոնիկոնը. նրանք է անցել խորինացում, փաստաբան եւ ՍԲԵԴՈՒՆ՝ Ժամանակագիր կանոնք Մատենից, արտայայտութիւնը Ղազարին ընդ բազում ճառս մատենից առաջնոցն պատմագրացն հայոց անցի (պրակ Բ): Բացի այդ փաստաբան Զ. Գպրութեան վերնագրի մէջ «Մատենադրանից ի մայրէ», եւ Երէնի Ռ. Թերորդ Յեղանակի ձակաոր «Արտաբայ եմք Յեղանակին Ռ. Թերորդ», դարձուածները փաստաբան Զ. Գպրութեան եւ Երէնի Ռ. Թերորդ Յեղանակի հետ միասին յետին թարգմանութեան կցկցումն են — հետեւողութեամբ Եւսեբիոսի, որ Ժ. Գպրութեան կցում է այս — «Միանգամայն եւ աղութիւք բովք, երանելիք Պաւլինէ, զատներորդ գիրս ի վերայ այլոց գրոցս պատմութեան Եկեղեցւոյ յաւելցուք դէռ, ի քո տնուս ընծայելով, իբրեւ կնիք ողջոյն գործոյս զքեզ հոշակեցուք» (էջ 717, 1877, ճարտարի թարգ.) բացի այդ՝ փաստաբան խմբագրողը Եւսեբիոսի նման պատմութիւնը ցանկացել է սկսել Քաղեոսից: Ե. Գպր. 22 գլխի (հմմտ. Եսեւ Զ. 21) հին թարգմ. «Թէ որ եպիսկոպոսը երեւելիք էին ընդ այն ժամանակս», նոր թարգմ. «Թէ ոչք ի ժամանակին կային եպիսկոպոսը անուանիք», վերնագիրը փաստաբան խմբագրողը ցրել է Զ. Գպր. Բ. գլխի ձակաորն «Յաղագս եպիսկոպոսացն, որ երեւելիք էին յայնմ ժամանակի ի մասինն յաշխարհին խոսողու եւ այլն:

Եսայիմ նկատուած ազգումների եւ փոխառութիւնների օրինակները սոսկ խմբագրական գործունեութեան վկան են. բայց նաեւ նրանցից այնպիսիներն են, որոնք ցոյց են տալիս նաեւ խմբագրութեան կամ աղաւաղելու նպատակը. մինչդեռ շատ անգամ աղբիւր յիշատակարան անարգութեան է լինում թէ պատմական անձնաւորութեան թէ՛ ազգային-եկեղեցական արժանապատուութեան դէմ մտերի արարեւելով, ընդհակառակն խմբագրողը հարկաւոր է զգում այդպիսի յիշատակարաններից օգուտիլ եւ սրբագրում ու աղաւաղում է այն. խմբագրուում են անշնան յիշատակարաններն ու բազմաթիւ մատենագրական անյայտ հեղինակի երկեր եւ յայտնիներից անգամ, չը ձանաղեւելու համար շրջում են պարագաները եւ նոր բնոյթ են ստանում աւանդութիւնները: Իսկ եթէ պատահեց, որ խմբագրողը կարողացաւ ազգային պատմութիւնը շրջանների եւ հատորների բաժանել եւ սկզբից մինչեւ կատարածը անթերի պատմել, այն ժամանակ շատ անշնան

փգրիկ երկեր եւ յիշատակարաններ, որոնք խմբագրողը ձեռքին աղբիւրն են եղած, անգոստում, մոռացում եւ անհետանում են խմբագրողի հնգինակաւոր եւ ամենալի աշխատութեան շնորհիւ եւ հազիւ հազ կասկածի են նկմարում միայն աննշան երկերը խմբագրողի կեղծիքները. մեծ աշխատութիւնները ապրում են եւ ընդհանուր ընդունելութիւն Կանու. Էջմիածնի թիւ 94 (4) ձեռագիրը ժողովածու է հին մատենագրութեան գրքերի համառու բովանդակութեան, քաղուածների, հեղինակների մասին ծանօթութեան եւ այլեւայլ պիտանի տեղեկութիւններ¹ եւ բովանդակում ժամանակի, չափի, թիւի մեային մասին. էլ 113բ լուսանցքում տարբեր ձեռքով եւ թանաքով գրուած է մի բողբ ոչ-մեծ յիշատակարաններ կեղծելու դէմ՝ «Այլ եւ յանդգնեցան ոմանք յիշեցան փնտազիրս առնելով եւ դէմն եւ զկարգս ստանալոց այլընդայլոյ ասին, զորոց Եւ զնդգնութիւն նոցա ընդ հերձուածոց դնեմ»։ Այս բողբը էլ 113ա—113բ դէմ է, ուր կարդում ենք մի փգրիկ յիշատակարան «կարգաւորութիւն ցուցակին թէ ով կամ յորում ժամանակի արարեալ են կամ ով եւքեր ի հայ» աստացուք սակաւութիւնները. եւ անմիջապէս երկրորդ վերնագիրը, որին հետեւում է «կարգաւորութիւն ցուցակին»։ Երանելոյն Մովսէսի խորհնացւոյ որ է գրիչ Սրբոյն Սահակայ հայոց հայրապետի՝ Եսա չծնւ ամի սրբոյն Գրիգորի սկիզբն եղել թարգմանութեան հայերէն գրոյս։ Եւ ամի Վառձապայոյ առաքել սուրբն Սահակ ի Նազիւաղու քաղաքն բերել անտի զսերմ աւրհնէքն, զկալ եւ զհնձանի... Եսա չծնւ ամի այս ամենայն կարգեցաւ. ձեռամբ իմով Մովսէսի հրամանաւ սրբոյն Սահակի շարունակութիւնը Եւ հան Մանուկուհու եկեղեցական բարեկարգութեան մասին է, ի միջի այլոց մազմայի եւ սկիհի գործածութեան եւայլն»։

Մինչեւ այսօր դեռ չի պարզուած թէ ինչո՞ւ խորհնացին իր Գ գրքի մէջ չի յիշում Փաւստոսի անունը եւ «խորհրդախում» աշխատողում է նրա յիշատակարանը. ամենից արուեստագէտ խմբագրողը լինելով՝ նա կարողացել է զանազան նկատումներով մանր յիշատակարանները ի մի ձուլել, բայց նա նաեւ մեծ յիշատա-

կարան է կերպարանափոխել անձանաշնչութեան չափ եւ քաղաքական տրամադրութեան ու ֆեոդալական տոհմերի դիրքին յարմարեցնել։ Արդ՝ որքան այս վերջին կետը հասկանալի է դառնում Բագրատունի տոհմի տրամադրութեան ընդարձակ ազդեցութեամբ Բիւզանդիոնից մինչեւ Նիփիազների երկիրն ու Անի, Նոյնքան անհասկանալի է Փաւստոսի անունը նրա լուծութիւն պահպանելը. բայց այդ անուծելի գաղտնիք չէ. նրան յայտնի է Ղազարից Փաւստոսի անբարեհամբաւութիւնը. Նոյն իսկ նա բառացի այդ անբարեհամբաւութիւնը կրկնում է եւ յայտնում, որ ինքը գրուած է իր աշխատութիւնը ապագայ վառագից, կասկածից եւ անբարեհամբաւութիւնից փրկելու վիճակի մէջ. եւ հասկանալի է դառնում, թէ նա Փաւստոսի անունը ինչու չի յիշում եւ թէ ինչու է շրջում նրա տեղեկութիւնները եւ այլ ընդ այլոյ պատմում. «խորհրդախում»։ Ինչ որ Ղազար գրել է Փաւստոսի դէմ, բոլորը խորհնացին ամփոփել է Բ. 64 գլխում. հետաքրքիր է այն եւս, որ համեմատուող հատուածը գտնուում է Փարպեցու Բ—Ե պահպանում, այսինքն՝ նոցա մէջ, որոնք յետին խմբագրի գործն են ըստ իս («Ազգ. Մատեն», 1Ը. 97—104)։ Այդ է պատճառը որ խորհնացու. ո՞՞ր շատ չի տարբերուում Ղազարի ոճից. իսկ երկուսի իմաստն էլ միեւնոյնն է. նոքա պախարակում են կասկածելի գրականութիւնը՝ մէկը Փաւստոսին յանդիմանելով եւ պարտաւանդն ուղղելով նրա պատմութեան դէմ, միւսն առանց Փաւստոսին յիշելու, որովհետեւ ինքը տարեկից օգտուում է, բայց չի ուզում իմացնել, որ օգտուել է՝ պարտաւանդից խուսափած լինելու համար։ Ահա նրանց համեմատութիւնը

Ղազար ՏԻ. 1904, 3-4:

Խորհնացի, Բ. 64:

Որում երկրորդ գրոյն անուանեն զսն պատմագիր, երբեք զկողմաբն արտէր, հատուակ այս ՏԻԳՐԱՆ, որք միտգում անապղք էին ի վայրտ եւ անձամբ երեւիլը, եւ վասն նորա փրկութեան պատեղազմաւ ընդ Եջմի, որք ի կորսնէից եւ որք ի մեղս կողմանէս, զստաւաղաւորնց առաջելոյ մտաւ որքոյ վճնիլը եւ յորմէ Բիւզանդացոյ ոմանք ունելոյ... Արդ յայնպէս իսկեաց՝ Չար ոչ անուամբ ասեմ քաղաքն եւ ի մէջ այնպիսի բազմութեանն ուս-

1 Էլ 127բ «Երկու ավագութիւն առ եկեղեցական», 2 Զարգալութիւն առ քաղաքացիս, 3 Բովանդակութիւն առ Բիւզանդիոն. Երաշտութիւն առ Թրակացիս, 4 Զմախորհն. Ա. Բ.

նմանների առաջնորդութեամբ անհար է որեւէ եղբայրացութեան յանգել նախամարդպեան շրջանի մասնագրութեան մասին:

Սակայն է. Մատիկեանի նկատած լեզուագիտական եւ պատմագիտական զուգորդութիւնների շարքը, որ խիստ յառջ եւ ակնյայտն է, միայն այն են վկայում, որ Անանունի ծագումը եւ փաւաստի խմբագրութիւնը ժամանակով համապատասխանում են իրար. այս մէկ պարագան կազմում է փաւաստի առեղծուածի նկատմամբ է. Մատիկեանի աշխատութեան դրական կողմը, որ իր տեսական շունի նմանը մինչեւ այժմ, Նրա ընդարձակումն նոյն ոգով կը բաղձանք մենք, եթէ Անանունի անձնագրութիւնը, իբրեւ խորհրդաւոր հարցի շարժումը մի կողմը, խանգարող չը հանդիսանայ իրեն ի հարկէ:

Գեղք թէ է. Մատիկեանի գաւած եւ թէ հնարաւորապէս գտնուելիք ամէն լեզուագիտական զուգորդութիւն բացառում ենք այսպէս: Անանունի ոսկեգարեան կողմած հաստատմանը բոլորը ժողովրդական վկայի մասեր են, աւաի նրանց գրի առնուիլը որ գարում եւ կատարուած լինի՝ զարմեալ նրանք պահպանած կը լինեն իրենց մէջ ոսկեգարեան մաքրաբնութեան որոշ պատկերը: Հէնց միայն այդ համադրանքը զգաւատացողի է թիւրիմացութեան մէջ ընկնելուց Անանունի խնդրի առիթով:

Այժմ գտնանք Անանունի առեղծուածին, որը մենք կը լուսաբանենք է. Մատիկեանի եղբայրացութեան հակառակ:

Գ.

Անանուն — Կնոյ Սիւրհոյ:

—

Ա. Սիւրհոյ Աղբարնոյ — օրինիլ:

Անանունին գտնել ցանկացող քննադատներից եւ ճշ մէկը չի չափեցել դրա համար անհրաժեշտ մի տեղեկութիւն, որ պահել է Սիւրհոյ Աղբարնոյն Մամիկոնեան եւ Պահլաւունի տոհմերի աստուար պատմութեան մէջ (հրատ. Էդմոնթին 1870, էջ 7—33): Անանունի ներկայ ծաւալը եւ բաժանումները Սիւրհոյ Աղբարնոյն օրինակում ոչ միայն բացակայում էին, այլ նաեւ Անանունը վերագրուած էր ճշ թէ Սեբեոսին, այլ Ղազար փարպեցուն, եւ կցուած էր Ղազարի Պատմութեան՝ իբրեւ «Առաջին ճառ»:

Այս տեղեկութիւնը կարեւոր է շատ կողմերով, չը նայած որ անուշագիր է թողնուած մինչեւ այժմ, չիշդ է դրանով Անանունի հարցը չի սպառնում, բայց լուսաբանում է կնոյն Սեբեոսի խնդիրը. բացի այդ՝ փաւաստի եւ առհասարակ Եղբայր հնչական մեր պատմիչների — Ղազարի, Եղեշէի եւ Խորենացու — խմբագրութիւնների պատմութիւնը հարստանում է «Անանուն, Սեբեոս, Ղազար, անունների տակ կորած կեղծարար հեղինակով: Կեղծիքի ժամանակը, տեղեկացը, աղբար եւ եղանակը լուսաբանում են այնքան հանգամանորէն, որ երբեւիցէ մեր քննութեան նիւթը պիտի դառնար այդ կեղծիքը՝ իբրեւ փաւաստի խմբագրութեան ժամանակակից գրականութեան մի նշան, որին խոստացել էինք դառնալ Ազգ. Մասին, ԼԸ. 8. է. Ա. Մատիկեանի յարուցած հարցի առիթով այստեղ ենք կատարում այդ խոստման մի մասը. Նախ եւ առաջ ցոյց կը տանք Անանունի = Ղազարի միջնադարեան ծաւալն ու դիրքը համաձայն Սիւրհոյ Աղբարնոյն տեղեկութիւնների, եւ ապա կը քննենք այն բոլոր խնդիրները, որոնք ծագում են այս նշանաւոր կեղծիքից:

Սիւրհոյ Աղբարնոյն «Ղազարի առաջին ճառին» է դիմել, որովհետեւ իրապատկեւոր ոչ թէ յայտնի պատմական երկերի կրկնութիւնը ապա, այլ ընդհակառակն յայտնի երկերի հակառակ աւանդող բոլոր տեղեկութիւնները ի մի ժողովել. այդպէս հաստատել էր Խորենացուն Ղազարի Առաջին ճառը, որը Սիւրհոյ Աղբարնոյն գարում էր այնուհետեւ քիչ էր աւարածուած, ինչպէս այսօրուայ ձեռագրերի տղութիւնն էլ այդ ցոյց է տալիս.

Սիւրհոյ Աղբարնոյն այդ ուղղակի ասում է այս սողերի մէջ

Ջհակառակողն մտածեալ
Ջրոմնացանս խոկացեալ
Այն որ Ղազարի կոչեցեալ
Ի Մովսէսին կարգն սկսեալ
Եւ զճացեալսն վկայասանեալ:

Էջ 7, 8.

Ահա այդպէս՝ Սիւրհոյ Աղբարնոյն ջնջեղով շրջանի համար Խորենացուց օգտուելուց յետոյ, համառօտում է Ղազարի Առաջին ճառը՝ իբր հակառակն Խորենացու, այսինքն բանաբառում է մեզ յայտնի Անանունի բովանդակութիւնը, Հարցերի եւ կարգը, որով Սիւրհոյ Աղբարնոյն յիշում է Ղազարի Առաջին ճառի բո-

վանդակութիւնը, նոյն են, ինչոր արգի Անանուն ունի. նա յիշում է 1. Մծուրնացի Մարտիրոսի մատենը, 2. Ագաթանգեղոսին, 3. Հինգ թագաւորներին, 4. Բէիք եւ Հայկի աւանդութիւնը, 5. Աւանդութիւնը մինչեւ Արտ Նահապետի, 6. Շամիրամին, 7. Սնեքեբի մինչ, 8. Հինգ թագաւորներին եւ Փառնուաղի մահը Բարսեղինում, 9. Արամի պատմութիւնը, 10. Վահէի եւ Աղէք. Մակեդոնացուն, 11. Պարթեացի զորանալը, 12. Վաղարշակին, 13. Բագարաւին, 14. Հայ արշակունիներին, 15. Մամիկոնեանների ծագումը, 16. Մահմետի եւ Ճենթակուրի ընդհարումը, 17. Մարտակի սերունդը, 18. Հայաստանի բաժանուիլը Պարսից եւ Յուսաց մէջ եւ այնուհետեւ այն բոլորը, ինչոր գտնում ենք այսօր Ղազարի Ա, Բ եւ Գ գրուագիւնների մէջ:

Թէպէտ այս հարցերի բովանդակութիւնը համեմատութեամբ արգի Անանունի նոյն է եւ կոսկած չը կայ որ Ապարանցին Ղազարի Ա, ճառաւելով հասկանում է այսօրուայ կեղծ-Սնեքեոսի երկը, սակայն մի լատին անգամ Սիմ. Ապարանցի համառօտութիւնը չի համապատասխանում արգի Անանունին եւ կարող է, կարծուել հակառակը. բարբառաբար հէջց այդ զէպքերն են կարեւորը, որովհետեւ ամէն անգամ Սիմ. Ապարանցին մատենագրական ցուցում է անում անհամաձայնութիւնների վերաբերեալ, հաստատելով որ իր յիշած «Ղազարի Ա. ճառը» արգի Անանունն է:

Քննենք այդ զէպքերը:

Առաջին. վերոյիշեալ հարցերից 9րդը եւ 10րդը — Արամի պատմութիւնը եւ Վահէի մահը — արգի Անանուն չունի եւ Սիմ. Ապարանցուն օրինակում եւ չը կային այդ կէտերը. ուստի նա խորհնացուց քաղելով այդ հարցերը, կանխաւ ծանօթացրել է, որ «Ղազարի Ա ճառը» (= Անանունը) չունի այդ հարցերը: Ահա նրա տողերը.

Արդ յառաջինն (խորհնացուցին) կարգ դարձեալ իմ Սիմանի որ զայս ոգեալ,
Ձի պատմութիւնս (Ղազարայ) է վերջոտնեալ
Ձհայկազանցն անգիտացեալ
Եւ նորագոյն իմն սկսեալ
Ձքեռուրածինս ազգաբանեալ:

Այսօրուայ Անանունի հետ համեմատելով Ապարանցու քաղուածքը, արգարեւ երեւում է, որ Անանուն չունի Արամի եւ Վահէի մասին օրեւ յիշատակութիւն, այլ լատինութիւն

պարթեաների զօրանալը նա տարբեր կերպով, «նորագոյն իմն» է կապում Փառնուաղի Բարեղունում մեռնելու աւանդութեան հետ:

Ղազարի թէ այս պակասը եւ թէ առհասարակ խորհնացուն հակոռնայ ընթացքը Ապարանցու համար առիթ էին անհանգստանալու իր աշխատութեան ազագայի նկատմամբ եւ նա երկար պատճառաբանութեամբ (էջ 21—23) արդարանում է տեսլով, որ Ղազարի աղբիւրը Մարաբաս փիլիսոփան է, եւ ինքը Ղազարը իրողութիւններն ստուգելուց յետոյ է ընդունում, մի խօսքով «սնտիապատուստ», ոչինչ չը կայ նրա ներհակ պատմութեան մէջ:

Երկրորդ. «Ղազարի Ա ճառը» հայ արշակունիների սերունդը յիշելուց յետոյ Մովսէսէին հակառակելով, պատմում էր Մամիկոնեան տոհմի ծագումը, անկապ գիրքով, նախարարական բազմաթիւ տոհմերի ծագումը զանց անելով: Եւ Սիմ. Ապարանցին յիշելով այդ բոլորը ընկերցողների միատնութեան համար, որպէս զի խորհնացու անհամաձայնութիւնով նրանք չը խրոչեն, աւելացնում է նաեւ, որ Մամիկոնեան տոհմի ծագումը Ղազարի Ա. ճառի մէջ գրուած գործիքի զէպք ունի: Այս բոլորը տեսնում ենք նաեւ Անանունի = Պեղծ Սնեքեոսի մօտ եւ կոսկած չը կայ, որ հարցը միեւնոյն մատենագրական նշխարին է վերաբերում: Ահա Սիմ. Ապարանցու ծանօթութիւնը.

Եւ այսքանիւք ոչ շատացեալ (Ղազարայ),
Այլ ի յովնն ձեռնարկեալ,
Սերունդ ազգին զաճումն առեալ
Մինչ ի վարդանն պսակեալ,
Չորք Տարիս եւ Հինգ ամ տեւեալ
ՅԱրտաշէսէ թագն բարձեալ
Ի յայս միջոց բանս լռեալ
Ի յովնէն գողով կասեալ
Ձի պատմագիրն (Ղազար) ոչ ախորժեալ
Ձքերթողն կրկնաբանեալ
Այլ զքննադուսն յիշատակեալ
ՁՄամիկոնեանն զեկուցեալ,
Վասն սոցա գրուագործեալ,
Բայց Մովսիսի ոչ ձայնակցեալ
Ագաթանգեղոյս գող հետեւեալ
Այլ որ զդեպասն քննեց հարցեալ.
Ի սոցանն զստոյգն ուսեալ
Յօրմէ գրով մեզ աւանդեալ
Մամն եւ կոնակն եւն,

«Ղարգան պատկանելի», եւ Մամիկոնեան առհմի ծագման պատմութիւններն այդպէս էին շարկապուած Ղազարի Ա. ճառի մէջ, այսինքն՝ Արշակունեաց անկումից յետոյ երբ խօսք է եղել Ղարգան սպարապետի մասին, Ղազար այդտեղ պատմել է Մամիկոնեան առհմի ծագումը։ «Գրուագագրեալ» բառն էլ ցոյց է տալիս որ այդ հաստատելու ուղիքացած էր կամ վերնագրով եւ կամ սոսկ նոր գիտով։ Ինչ վերաբերում է այդ ծանօթութեան մէջ յիշուող թուի եւ պահանջող հաստատելու մասին, ինչպէս է՝ Արտաշէս մանուկի յիշատակութիւնը եւ Պապից յայտ մինչեւ Արտաշէս արշակունիների սերնդի մասին ակնարկը — այդ բոլորը այսօր պահպանում են Անանունի մէջ. նրանց փոխարէն Պապից յետոյ արդի Անանունը յիշում է «Գրուագագրեալ», գիրքով Մամիկոնեանների հաստատելու, բայց նախակարգելով խորհնացու եւ Ասողկի քաղաւածքներով. այդ մասին երկար գրել են ուրիշները եւ մնչ էլ շարունակութեան մէջ կը գառնաւը գրան. միայն այս նկատելը, որ արդի Անանունի առաջին գպրութեան վախճանը ամփոփում լուծի՝ անկապօրէն կանգ է առնում Պապի յիշատակութեամբ եւ Սիմ. Ապարանցու քաղաւածքին չի համապատասխանում, մինչդեռ Բ. գպրութեան մէջ Մամիկոնեան առհմի ծագումը բառացի նշոյն է Ապարանցու քաղաւածքի հետ. խառնակութիւն անյայտան է։

Երրորդ. Մամիկոնեանների պատմութիւնը կրճատուած է արդի Անանունի մէջ. Ղազարի Առաջին ճառը պատմում էր այդ պատմութեան կից նաեւ ձեռնաց երկրի գովքը եւ ձեռնացող քաղաքապետութիւնից մի գեպք. այս պահանջը մասերը Սիմ. Ապարանցին յիշում է առանց ծանօթութեան՝ թէ ինքն է քաղաւ՝ որեւէ տեղից. եթէ ուղղակի Ղազարի Առաջին ճառից չը լինէին այդ հաստատելու, նա կը յիշէր իր աղբիւրը, ինչպէս այդ արեւ է Արամի եւ Վահէի պատմութեան աւելցնելով՝ յիշելով որ խորհնացուց է լրացնում։ Այդ հաստատելու նշանակութիւնը էական է եւ նրանց կրճատումն արդի Անանունի մէջ խմբագրական նշանակութիւն ունի, ինչպէս կը տեսնենք վերջում։

Թէ ինչով էր վերջանում Ղազարի Առաջին ճառը Սիմ. Ապարանցին որոշ ցուցումն ունի. ձեռնացիների քաղութիւնը վկայող մի պատմութիւնից յետոյ, ասում է Ապարանցին, Ղազար անկապ կերպով պատմում է քստուրածիների գաղթը Աշխատան, որ ըստ բովանդակութեան

նոյն է «Ի Դամասկոսէ ասեն զնացեալ զՄարտեան», հաստատի հետ. արդի Անանունի մէջ Ղազարի առաջին ճառի այդ վախճանական հաստատելու գտնուում է Պարթեւների զորանալու պատմութեան սկզբում. այս փոփոխութիւնն էլ վերջին խմբագրութեան ժամանակ է կատարուել. որովհետեւ Ղազարի առաջին ճառի մէջ յիշեալ հաստատելու անկապ եւ անմիտ նշանակութիւն ունէր նախորդի համեմատութեամբ. ահա Ապարանցու սողերն այդ մասին.

Ջայս ամենայն մեզ ծանուցեալ
(ձեռնաց մասին),

Եւ զՈհ բանին առ այլս փոխեալ

Ապարտակէ սկիզբն արարեալ

Արաւահում ընդունին լեալ։

Ահա այդ հաստատելով վերջանում էր Ղազարի Առաջին ճառը, ասում է Ապարանցին էջ 33 եւ այնուհետեւ Բ ճառը շարունակում էր փառաստի պատմութիւնը։ Վերոյիշեալ առեալներով Ղազարի առաջին ճառը համեմատութեամբ արդի Անանունի ունէր հետեւեալ կարգով մի բովանդակութիւն.

1. Ղազարի առաջին ճառն սկսուում էր Անանունի 1851 թ. հրատարակութեան սկսուածքով եւ շարունակուում էր մինչեւ Նրա Զրդ էջը. այդ էջը «Քանզի զայն ճառէ ժամանակագիրն» որպէս առաջիկ կայ, սողը վերջին նախադասութիւնն էր այդ հաստատելու։

2. Գրաւ շարունակութիւնը Ղազարի առաջին ճառի մէջ կազմում էր նոյն Զրդ էջի՝ Ապստամբութիւն պարթեւաց, որ եղեւ ի յայս ժամանակս վերնագիրն ու հաստատելու շարունակաբար մինչեւ արդի Անանունի Ա. գպրութեան վերջը։

3. Ղազարի առաջին ճառի մէջ այդպէս՝ այսինքն արդի առաջին գպրութեան վերջում յիշուում էր Արշակունեաց սերնդի աճումը մինչեւ Արտաշէսից թագի բարձուլը եւ իշխանութեան զեկը պսակեալ Ղարգանի անցնելը։ Արդի Անանունի մէջ այդ մասը չը կայ եւ Արշակունեաց սերնդի աճումը գաղաբում է Պապի յիշատակութեամբ։

4. Ղարգանի իրրեւ իշխանութիւնը ղեկավարող սպարապետի անուան կցուած էր նրա առհմի, այն է՝ Մամիկոնեանների ծագումը «Գրուագագրեալ», գիրքով. արդի Անանունի Բ. գպրութեան ծանօթ հաստատելն է այդ մասը սկսած այս սողից՝ «Եւ յետ նորա (Արաւահայ) պայազաբ նորին զնոյն ձեւ. արիւնադրին զՄա-

միկոնէիցն սակա ազգաց զնեղութիւնն, քանզի ոչ են սոցա որդիք ազգածինն Արամանկայ, այլ են էկեալ ի շննաստանէ, մինչեւ էջ 30 եւ վերջնում էր * Յայտանէ այն է սպարապետն, առողմ:

5. Մամիկոնեան տոհմի ծագման պատմութիւնը Ղազարի Առաջին ճառի մէջ աւելի երկար էր քան արդի Անանունի մէջ է. երկու մեծ հատուած կար այնպէս, մէկի մէջ արուած էր շննաց երկրի բնական հարստութեան գովքը, իսկ միւսի մէջ պատմուած էր շննացիների քաղութեան մի օրինակը: Այս հատուածները քաղուածք էին խորհնացու աղբիւրից եւ Ղեւնդ պատմիչից, կամ նա աղբիւրից. նրանց մասին խօսք կը լինի յետոյ:

6. Ղազարի առաջին ճառի մէջ շննացիների քաղութիւնը պատմող հատուածին անկապուէն կցուած էր քեաուրածինների գաղթը Հայաստան, այսինքն՝ այն հատուածը, որը արդի Անանունի մէջ սկսուում է էջ 9 * Ի դամասկոսէ ասեն գնացեալ զՄարսեան, առողմ, եւ որը նոյն ծաւալն ունէր, ինչ որ արդի Անանունի ունի, մինչեւ * Ապստամբութիւն Պարթեւաց, որ եղել ի յայս ժամանակս, վերնագիրը:

Ապարանցու օրինակի մէջ Ղազարի առաջին ճառը վերջնում էր քեաուրածինների գաղթի պատմութեամբ, եւ նա շուներ արդի Անանունի Բ. դպրութեան այն հատուածները, որոնք Մամիկոնեանների հատուածից առաջ եւ յետոյ են, այն է պարթեւների պատմութիւնը կրկնաբար եւ համաժամանակեայ ցանկերը:

Այս բոլորից յետոյ ամենից առաջ պէտք է ստուգել Ապարանցու ցուցումների արժանահաւատութեան չափը, որ կասկածից դուրս է մեր կարծիքով: Չիշդ է, չի գտնուած * Ղազարի առաջին ճառը, բովանդակող մի ձեռագիրը Ապարանցու ցուցումների ստուերագծած պատկերով, բայց երեք կերպ կարող ենք վստահել Ապարանցու խօսքերին եւ * Ղազարի առաջին ճառի, քաղուածքի թէ՛ հաւաստարմութիւնը եւ թէ՛ հատուածների հետեւողական կարգը ճշմարիտ ընդունել:

Դա՛ի՛ առձեռն ունինք Ղազարի պատմութիւնը, որը Ապարանցին շարունակել է համառօտել ոտանաւորով՝ օկսոս Երջանի յունաց բաժնից գաղթելուց մինչեւ Յոհան Մանգակունտ յայտնի ճառը Դունի եկեղեցում Վահանի մարզպանութեան առիթով (Սիմ. Ապար. էջ 34—72): Համեմատութիւնը ցոյց է ապին, որ

Ղազարի ոճակարգը Ապարանցին անշեղ պահել է, ոչ մի անգամ հասուածները չի տեղափոխել, չի զանց արել որեւէ պատմական նշանաւոր ամբողջութիւն, ոչ մի անգամ նշիչ չէի օգնութեան չի գիմել լրացնելու, * ուղղելու, եւ ոճաբանութեան համար¹:

Երկրորդ՝ Ապարանցու հարազատ եւ հաւատարմի ընթացքի ու վարմունքի ամենալաւ վկաներն են այն երկար ու բարակ մատենագրական ծանօթութիւնները, որ նա անում է մերթ Ղազարի Ա ճառի մէջ հատուածների անկապութեան, մերթ պատմաճօր հակոտնեայ ընթացքի, մերթ պակասող բայց էական պատմական շրջանների մասին, ծանօթութիւններ, որոնք ապա ինքը հեղինակը լրացնում է յիշելով աղբիւրը: Մակայն Ապարանցու ճշմարտախօսութեան համար ամենազօրաւոր ապացոյցները պահուած են արդի Անանունի մէջ, որով եւ միանգամայն խնդրի այս մասը սպառում է: Արդի Անանունի՝ համեմատութեամբ Ղազարի Ա ճառի տեղափոխուած եւ համառօտուած հաւատածները ստեղծել են անկապ, կեղծ դրութիւն եւ անիմաստ ոճակարգութիւն. երբ այդպիսի հատուածներն իրենց տեղն ենք կարգում՝ Ղազարի Ա ճառի (— Սիմ. Ապարանցու) համաձայն, չբռնում են խանգարման ավել տեսակ հեռքերը: Այսպէս՝ Ղազարի Ա ճառի վերջում գտնում էր Մարսեանի գաղթը պատմող * Ի դամասկոսէ ասեն գնացեալ, հատուածը, որը հիմայ Անանունի մօտ կեղծ դիրք ունի այնպէս, որ իրար շարունակութիւն կազմող հատուածների մէջ արհեստական անըզպետ է հանդիսանում, որովհետեւ նրան կանխող եւ հետեւող հատուածները իմաստով կապուած են իրար հետ: Այս այդ հատուածների մերձեցրած պատկերը, ուր փակագծերի բազմակերպ նշանակում է դուռն ձգուելու արժանի * Ի դամասկոսէն, հատուածը:

* Եւ ծառայեցին Մակեդոնացուց մինչեւ ցապստամբութիւնն Պարթեւաց եւ Մակեդոնացուց եւ ցճամբարձուն Մարակոնեաց թագաւորութեանն: Քանզի զայն ճառէ ժամանակագիրն այդպէս, որպէս առաջիդ կայ [. . .] Ապստամբութիւն Պարթեւաց, որ եղել ի յայս ժամանակի: Եւ եղել յետ մահուանն Աղէքսանդրի

¹ Իբրեւ եղակի բացատրութիւն նկատում է մի անգամ Ապարանցին համառօտութեան եւ Ղազարի պատմութեան տարբերութիւնը. այն է Մ. խորհնացու եւ Դունի լիպարի յայտնի առանկութիւնը Թեոփոսուպիտի վերալինութեան մասին, որ Ղազար չունի:

Մակեդոնացւոց, ծառայեցին Պարթեւք Մակեդոնացւոց ամս ԿԱ, եւայլն:

Այսպիսի եւ աւելի կոպիտ անըզպետ է ստեղծել Անանունի հասուածներէ մէջ Մամիկոնեաններէ հասուածը, որը գուրս ձգելուց յետոյ պահուում է կապը խորինացուց եւ Աստղիկից աստծ հասուածներէ մէջ:

“Արտաւան” ամս ԼԶ, Զատ սպանեալ Ստահրացւոյն Արտաշէրի՝ որդւոյ Սասանայ, երարձ զաւերութիւնն Պահլաւաց՝ սկսեալ յերեսուն ամի թագաւորութեանն փոխադրիտս Պողոտէտի կաշէլէ նոցա ընդ ամենայն ամս ՆԾԷԻ: Յետ որոյ նաւանայ Ստահրացւոյն Արտաշէր որդւոյ Սասանայ զամենայն արիս եւ զանարիս եւ զբազումս ի նոյն ազգէ թագաւորութեանն Պարթեւաց եւ Պահլաւաց՝ թագաւորէ ինքն՝ [i. e. v.]: Եւ եղև յետ մահաւան Արտաւանայ՝ որդւոյ Վաղարշու արքային Պարթեւաց թագաւորեալ Արտաշէր որդի Սասանայ միահեծան տէրութեամբ ի վերայ Բաբելոնացւոց եւ Ասորացւոց եւ Մարաց եւ Պարսից եւ Պարթեւաց ամս ԾԸ. եւայլն:

Երրորդ. Մամիկոնեաններէ հասուածը վերջանում է մի սողով, որը մինչեւ այսօր չի հասկացուած եւ որը Հ. Ա. Մամիկեանին հին է երեցելը (Անանուն կամ կեղծ-Սերէոս, էջ 54): Ղազարի Ա ձառի մէջ Մամիկոնեանների հասուածից առաջ յիշուած էին Հայ Արշակունիներէ թագի բարձրիւր եւ Վարդան պատկեալի գործերը. այդ առիթով ա՛յն Վարդանի տոհմական ծագումը հետեւում էր դրան Ղազարի Ա ձառի մէջ. յետոյ կրկին ծագման պատմութիւնը փակուում էր “յայտանէ այն եւ սպարապետն նախագատութիւնով, ուր յիշուում է Վարդան պատկեալը, սպարապետը:

Ամփոփելով մինչեւ այժմ մեր ասածները Անանունի մասին, գալիս ենք այն եզրակացութեան, որ Սիմ. Ապարանցոց յետոյ՝ վերջին երեք դարերում Անանունը խմբագրուել է այնպէս, որ նրա հասուածները տեղափոխուած են, նոր մասեր են կցուած նրան եւ ինչ ինչ մասեր նրանից գուրս են ձգուած: Նախ քան Ապարանցին՝ Անանունը յանուանէ Ղազարի պատմութեան առաջին մասն էր, իսկ Ապարանցոց յետոյ նա դարձաւ Սերէոսի պատմութեան

սկիզբը: Իցիւ թէ գտնուէր Ապարանցու ձեռքում եղած Ղազարի պատմութեան ձեռագիրը, ուր Ա ձառի մէջ պատմուած էին սոսկ եւս է թ երեք դաղթի բարեկալան, հրեական եւ ճննական, եւ զորս տոհմ ծագման՝ Հայկազեան, Բագրատունի, Արշակունի եւ Մամիկոնեան պատմութիւնները. ապա վճռականապէս (իսկ արդեանս միջնորդապէս՝ Ապարանցու ցուցմամբ) պիտի հաստատուէր հանգուցեալ Գր. Խալաթեանի ենթադրութիւնը թէ Անանունի Բ մասը՝ մասամբ տարբեր հեղինակի գործ է, եւ միւսն՝ գամայն ապարդին պիտի նկատուէր Սերէոսին եւ Անանունին միացնելու փորձը: Ինչպէս որ նկատուած իսկ է վաղուց Պ. Ստ. Մայիսսեանի գործը:

Մեր այս եզրակացութիւնը համաժողով եւ Սերէոսի եւ Ղազարի ձեռագրերի հանդամաքներին: Յայտնի է, որ իշմիածնի ԹԻ. 611 = հին ցուցանի ԹԻ. 2463 ձեռագիրը, որը բովանդակում է ի թիւս այլեւայլ պատմագրերի՝ նաեւ Ղազարի եւ Սերէոսի պատմութիւնները, գրուած է 1672 թուին Վարդան վարդապետի կամ դիւրապետի հսկողութեամբ թաղէում: Այդ ձեռագրից են ծագել 19րդ դարի կեսերին Սերէոսի մի քանի ընդօրինակութիւնները. նոյնպէս եւ Ղազար փարպեցու ձեռագրերը այդ ձեռագրից են ընդօրինակուած (Համա. Պատմագիրը Հայոց՝ Ղազար փարպեցու, Յուսէրաբան, “Արարատ”, 1891, էջ 148): Եւ նշանակէ Ապարանցոց յետոյ են կատարուել Ղազարի Առաջին ձառի յապաւումը եւ Անանունի կամ կեղծ-Սերէոսի ստեղծութիւնը իրենց այն բոլոր փոփոխութիւններով, որոնք յիշեցինք վերելում:

Այս խնդիրը միայն մի լուսաբանութեան կարիք ունի. Սերէոսի առաջին հրատարակիչը Միհրդատեան յիշում է մի ուրիշ ձեռագիր եւս, բովանդակութեամբ Սերէոսի պատմութեան եւ Յակոբ Մծննայ հայրապետի աղօթքի, չի ստում թէ ինքն առաջ են ինք յետոյ, միայն “կայր եւս ի միջի նորին աղօթք... Յակովբայ Մծննացւոյ”, Չեւապիրը գտնուած չէ, բայց Միհրդատեանը գրում է, “եւ գոյր ի վերջն զայս յիշատակարան”, Արդ գրեցաւ... Թուին ՌԺԷ, ի սուրբ եւ արեգեղական ուխտս Մարմաշիմու վանաց .. Եւ էր դրոշմեալ ի ճակատն Պատմագիրը Սերէոսի ի Հերթիկն:

Մեզ թուում է թէ այս յիշատակարանը եւ ՌԺԷ թիւը Սերէոսի պատմութեան գրումն է ի վերաբերում, այլ նա կամ Յակոբ

1 Զատ սպանեալ Ստահրացւոյն Արտաշէրի որդւոյ Սասանայ բառնալով զթագաւորութիւնն Պարթեւաց (Խար. Բ. ԿԺ):

2 Յայտն ժամանակի սպանանէ Արտաշէր որդի Սասանայ զԱրտաւան Պարսից արքայ եւ թագաւորէ ինքն. Առաջիկ Ա. 4, էջ 51. Գորբ. 1885:

Հայրապետի աղօթքի գրութեան տարին է՝ յետոյ կամփ մէջ կցուած Սերէտի պատմութեան հետ իր թիւն սխալ ընթերցանութիւնն է Ռժէ, եւ ահա թէ ինչու. նախ՝ Միհրդատեանը միեւնոյն այդ ձեռագիրը նկարագրելիս ասում է. «օրինակի միշն չգոյր յիշատակարան» եւ էր թերի. որ էր բոլոր գրով՝ հին թուղթ բամպակայեալ եւ թուի թէ է ի վիշտատեաներոգ դարու գրեալ լցէ, Այս թուի թէ բառերը կամ նրա համար են, որ Ռժէ թուականը կցուած էր Յակոբ Հայրապետի աղօթքին միայն եւ կամ որ դժուար է եղել որոշել Ռժէ թէ Ռժէ կարգաւ՝ Երկրորդ՝ Վիեննայի Միւսթ. Հայոց, Թ. 52 ձեռագիրը եւ Թ. 86 համաժամութիւնը ունին մանրամասն յիշատակութիւն Պոլսոյ վարդ. Յովնանեանից եւ Սերովբէ Պետրոսեանից գրուած 1851 եւ 1852 թուերին, այսինքն՝ Միհրդատեանի հրատարակութեան տարւում, եւ չեն յիշում մի ձեռագիր Մարմաշինում գրուած Ռժէ = 1568 թուին, թէ պէտ պիտի յիշէին՝ եթէ այդպիսին լինէր, որովհետեւ նրանք խնամքով յիշում են յառեւն եւ անանուն «նորոգ, օրինակների եւ տարածութեան լուրերի մասին թէ շահագրգիռ են նպատակները գեր են խաղում կեղծելու ձեռագրերի բուն արժանիքը, Երրորդ Հ. Յ. Վ. Ցաւեան Թ. 52 եւ 86 ձեռագրերի նկարագրութեան մէջ նոյնպէս առիթ չունի յիշելու «Մարմաշինում, օրինակը, միայն էջ 347ր (ցուցակ Վիենն. Միւսթ. Հայոց Մասնագրարանի ձեռագրերի) յիշում է կապեւնով Միհրդատեանի անդնութիւնը Ռժէ թուից յիշուած ձեռագրի մասին եւ աւելացնում, բացառելով Միհրդատեանից հաղորդածը՝ Ռժէ թուի ձեռագիրն իր ձեռքին ունենալու մասին, որ՝ յիշմանին ինքն էր ընդօրինակած».

Այս բոլորը հարազատ է այն կասկածներին, որոնք Միհրդատեանից հրատարակութեան շուրջը գոյութիւն ունեին իւր ժամանակ. հաւաստի այն է ըսկ, որ ՌժէՒԱ = 1672 թուին է ձեռն ինչպէս Ղազարի նոյնպէս եւ Սերէտի ամենահին ձեռագրի մասին. իսկ Սիմէոն Ապարանցու օրինակը աւելի հնագոյն մի ձեռագիր էր՝ «Ղազարի Առաջին ձառով».

Գալով այն հարցին թէ որոնեղից է քաղուած եւ ո՞վ է յերկրեւ Սերէտի = Անանունի Բ. դպրութիւնը ուրեմն եւ թէ ո՞վ է «Ղազարի Առաջին ձառը» Սերէտին առեւ — այս խնդիրը գիրաւ կարող էինք լուծել, եթէ հնարաւորութիւն ունենայինք էլքմանում աշ-

խատելու, թա՛ եթէ խորենացու գիտնական հրատարակութիւնն ունենայինք ձեռքի տակ, կասկած չը կայ որ Սերէտի Բ. դպրութիւնը սկզբից մինչեւ երկամուն եւ եռամուն ժամանակագրութիւնը, մինչեւ «Եւ զեւ յետ մահուանն (Արեւանայ) որդւոյ վաղարշու», հասուածը բացառութեամբ Մարիկոնեան գաղթի պատմութեան, առեւած է՝ ինչպէս ուրիշները նկատել են, խորենացու եւ Ասողիկից (տես վերեւ էջ 60): Գալով սինխրոնիզմ ցանկերին, պարզ է որ հին դարերի գործ համարուի նրանք չեն կարող, որովհետեւ միայն 11րդ դարից սկսած Հայոց մէջ սինխրոնիզմ ցանկեր են հանդէս գալիս եւ ի դարից սկսած՝ երբ պատմական մասնագրութիւնը խանձարուրի մէջ էր, ոչ ոք չէր մտածում սինխրոնիկի մասին, այլ միայն հասակոտոր ազգային յիշատակարաններով էր լրանում ամէն պահանջը. Մի շնանաւոր սինխրոնիկ պատմութիւն ունի Աւետիս Եւդոկիմոյցին՝ կազմած 1714 թուից, ձեռագիր է եւ անյայտ ճացած քննադատութիւնից (Ներսիսեան Գպարանցի Թ. 26 ձեռագիրը): Յառաջարանի մէջ նա բացատրում է, որ ուսանող սերունդը անկարող է հանգիստնող պատմութիւնը սովորել առանց սինխրոնիկի, որովհետեւ յիշատակարանները շատ են եւ յաճախ հակասական. Այդ պատճառը, որ դրդել է Աւետիս Եւդոկիմոյցուն կազմել իր խիստ ծանր աշխատանքը, շատ շնանակալից է եւ պիտի լինի նրանց համար մանաւանդ, որոնք երկնագրում են թէ Անանունի սինխրոնիկը Ե. դարուց կարող է լինել, Հնարաւոր է ընդհակառակն մտածել, որ Աւետիս Եւդոկիմոյցու նման որեւէ պատմասէր Սիմ. Ապարանցուց յետոյ Ղազարի Առաջին ձառը խմբագրելու ժամանակ, սինխրոնիկ ցանկերը կազմեց եւ կցեց Անանունին այն չափով, որով պէտք էր Անանունը իրրեւ Սերէտի գործը ընդունելի կացուցանել — մինչեւ Սերէտի շրջանը:

(Հ. Բ. Բ. Բ. Բ. Բ.)

Գ. Բ. Բ. Բ. Բ. Բ.

1. Ներսիսեան Գպարանցի Թ. 26 ձեռագիրը մի քանի հանգամանքներով ուղարկութեան արժանի է. նախ՝ Հայկազեան չըլածի պատմութիւնը Գր. Մարիկոնոսի յիշած մակերևորութիւնը է հաղորդուած եւ խորենացու հասուածները սեղ սեղ ուսանողների չափով են: Երկրորդ՝ Եւդոկիմոյցին իր գործ 1850—1714 մանրամասն է յիշել: Երրորդ՝ Աւետիս Եւդոկիմոյցուն շարունակել է նոյն ձեռագրի մէջ Յակոբ Դամբարեցի ժողովրդագր. յետոյ կազմուղիւն եւ սրան էլ շարունակել է Ղ. Եւդոկիմոս ում մինչեւ 1788 թու. խորանային իր ժամանակուայ նշանաւոր գեղարքի նկա.